

FILMOVÉ ZPRACOVÁNÍ V KINECH

Diane Ackermanová

ÚKRYT V ZOO

Skutečný příběh z válečné Varšavy

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

Diane Ackermanová

ÚKRYT V ZOO

Skutečný příběh z válečné Varšavy

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Ackerman, Diane

[Zookeeper's wife. Česky]

Úkryt v zoo : skutečný příběh z válečné Varšavy / Diane
Ackermanová ; přeložil Václav Petr. - 1. vydání. - V Praze : Stanislav
Juhaňák - Triton, 2017

Přeloženo z angličtiny

ISBN 978-80-7553-356-2 (pdf)

929 * 06.05 * (=411.16) * 59:069.029 * 323.12“1939/1945“ * 94(438)

- Żabiński, Jan, 1897-1974
- Żabińska, Antonina, 1908-1971
- Spravedlivý mezi národy (ocenění)
- Židé - Polsko - 1939-1945
- Židé - záchrana - 1939-1945
- zoologické zahrady -- Polsko
- holocaust (1939-1945) - Polsko
- Varšava (Polsko) - dějiny - 1939-1945
- biografické příběhy

94(430/439) - Dějiny zemí střední Evropy [8]

929 - Biografie [8]

Diane Ackermanová

ÚKRYT V ZOO

Skutečný příběh z válečné Varšavy

Přeložil Václav Petr

Stanislav Juhaňák - TRITON

Diane Ackermanová

ÚKRYT V ZOO

Skutečný příběh z válečné Varšavy

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Copyright © 2007 by Diane Ackerman

All rights reserved.

Photo courtesy of the Warsaw Zoo.

Photo insert: Photos courtesy of the Warsaw Zoo and the author.

© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2017

Translation © Václav Petr, 2017

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10,

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7553-356-2 (pdf)

*Věnováno Toničce a její rodině,
lidem i zvířatům*

ÚVODNÍ POZNÁMKA AUTORKY

Jana a Antoninu Žabińské, manžele, křesťany a ošetřovatele zvířat ve varšavské zoo, děsil německý rasismus. Využili nacistické posedlosti vzácnými zvířaty a zachránili přes tři stovky lidských životů. Jak to u některých projevů mimořádného milosrdenství bývá, na jejich skutky dějiny zapomněly. Hrdinství těchto dvou lidí je nicméně o to pozoruhodnější, že pokud by vás v Polsku za 2. světové války okupační úřady přistihly, jak podáváte žíznivému Židovi sklenici vody, odsoudily by vás k smrti.

Při popisu životních osudů těchto manželů jsem čerpala z četných pramenů, které uvádím v literatuře, ale především ze vzpomínek (založených na „deníku a chaotických poznámkách“) manželky ředitele zoo Antoniny (Toničky) Žabińské, jež hýří nádherným kouzlem zoologické zahrady. Informace jsem ovšem získávala i z dalších zdrojů: z Toniččiných autobiografických knih pro děti, jako je *Život v zoo*, z knih a vzpomínek Jana Žabińského a také z rozhovorů, které Tonička a Jan poskytli tisku a jež byly zveřejněny v polštině, hebrejštině a jidiš. Kdykoliv se v textu zmiňuji o tom, že Tonička nebo Jan „uvažovali“, „žasli“ nebo něco „cítili“, cituji z jejich vlastních textů a rozhovorů. Měla jsem k dispozici i rodinné fotografie (právě na jejich základě vím, že Jan nosil hodinky na svém „chlupatém levém zápěstí“ a že Tonička měla zálibu v puntíkových šatech) a měla jsem tu čest vést rozhovory se synem Žabińských Ryszardem, nejrůznějšími lidmi z varšavské zoo a Varšavankami, jež Toničku znaly, byly jejími vrstevnicemi a sloužily v polském podzemním hnutí odporu. Byl mi také umožněn přístup k textům Lutze Hecka, muzejním exponátům a sbírkovým předmětům, například v pozoruhodném Muzeu varšavského povstání či v americkém Muzeu holokaustu ve Washingtonu, k archivním materiálům Státního zoologického muzea, k pamětem a dopisům shromážděným během války podzemní skupinou archivářů, kteří (v bednách a mléčných konvích) zachránili dokumenty, jež jsou dnes uloženy v Židovském historickém institutu ve Varšavě.

Dále jsem čerpala z jedinečného izraelského programu *Spravedliví mezi národy* (Righteous Among the Nations), znamenitého projektu institutu Shoah Foundation, z dopisů, deníků, kázání, pamětí, článků a dalších textů obyvatel varšavského ghetta. Studovala jsem samozřejmě ideologii a úmysly nacistů ovládnout národy, ale zajímaly mě i nacistické představy o přeměně světových ekosystémů prostřednictvím vyhubení některých místních rostlinných a živočišných druhů (včetně lidí), představy o důsledné ochraně jiných ohrožených druhů a biotopů, a dokonce o vzkříšení druhů vyhubených ve volné přírodě, například pratura či zebra.¹ Hltala jsem průvodce polskou zvířenou a květenou (sledovat svět polské přírody představuje neutuchající přívál nemalých překvapení), průvodce polskými obyčejí, kuchyní a folklórem, knihy o nacistických drogách, vědcích a zbraních a další materiály. S nadšením jsem se poučila o chasidismu, kabale a pohanské mystice počátku 20. století, o nacistických okultních kořenech i o tak praktických otázkách, jako jsou dějiny polské společnosti či typy tehdejších baltických stínítek na lustry.

Jsem vděčná za poznatky, jež mi poskytla moje neocenitelná polská poradkyně Magda Dayová, která prvních šestadvacet let života strávila ve Varšavě, a její dceři Agátě M. Okuliczové-Kozarynové. Na své cestě do Polska jsem shromažďovala dojmy z białowiežského pralesa a ze samotné varšavské zoo, kde jsem se toulala a slídila kolem staré vily a kráčela v Toniččiných stopách po okolních ulicích. Zvláště jsem zavázaná současnému řediteli varšavské zoologické zahrady dr. Maciejovi Rembiszewskému a jeho ženě Ewě Zabonikowské, že mi velkoryse a ochotně věnovali čas, a také zaměstnancům zoo, kteří mě přijali a sdíleli se mnou své znalosti a prameny. Děkuji také Elizabeth Butlerové za její neúnavnou a vždy příjemnou spolupráci a profesoru Robertu Janu van Peltovi za pozornou kritiku.

Jako ke všem ostatním svým knihám i k příběhu samotnému jsem přistupovala velice osobně: oba moji prarodiče z matčiny strany pocházeli z Polska. S každodenním životem Poláků mě důvěrně seznámil můj dědeček, jenž vyrůstal v předměstské čtvrti Letnia v haličské Przemysli a odešel z Polska před začátkem 2. světové války, a moje matka, jejíž někteří příbuzní a přátelé se skrývali nebo živořili v pracovních táborech. Můj dědeček, který žil na malém statku, mi svěřil lidové příběhy, jež si lidé předávali po generace.

Jeden z nich vyprávěl o městečku s malým cirkusem, kde náhle pošel lev. Ředitel cirkusu se zeptal chudého starého Žida, zda by nechtěl sehrát roli lva. Muž souhlasil. Potřeboval totiž peníze. Ředitel jej ubezpečil: „Stačí, když si oblékneš tuhle lví kůži a posadíš se támhle do klece. Lidi nepoznají, že nejsi lev.“ Žid udělal, oč byl požádán. Pro sebe si ovšem zabrumlal: „Už jsem zažil všelijaká zaměstnání!“ Jeho myšlenky náhle přerušil jakýsi zvuk. Otočil se právě včas. Zahlédl jiného lva. Lev se vplížil do klece a upřel na něj hladový zrak. Muž se roztřásl a přikrčil, netušil, jak se zachránit. Učinil to jediné, co jej napadlo: jal se nahlas odříkávat hebrejskou modlitbu. Jakmile ze sebe vypravil začátek *Šema Jisra'el* (Slyš, Izraeli), druhý lev pohotově navázal slovy *Adonaj Elohejnu* (Hospodin je náš Bůh) a oba lvi dokončili modlitbu společně. Když jsem tu historku tehdy slyšela, ani ve snu mě nenapadlo, jak podivuhodně výmluvným způsobem se lidový příběh může vztahovat k reálným historickým událostem.

LÉTO 1935

V odlehle varšavské čtvrti prokmitly sluneční paprsky úsvitu kolem kmenů rozkvetlých lip a rychle šplhaly po skle a bílých štukových zdech vily z 30. let. V posteli z dřeva břízy bělokoré, používaného jinak k výrobě kánoí, lékařských lopatek na jazyk a windsorských židlí, spal ředitel zoologické zahrady a jeho žena. Po jejich levici se tyčila dvě vysoká okna nad vnitřním parapetem, dost širokým na to, aby se na něm dalo sedět a aby se pod něj vešel malý radiátor. Podlahu z parketové mozaiky proteplovaly orientální koberečky, zatímco jednotlivé parkety do sebe navzájem šikmo zapadaly jako ptačí pera. V jednom rohu místnosti stálo napříč křeslo, rovněž z březového dřeva.

Vánek pohnul voálovou záclonou a světelné proužky se přelily do pokoje, aniž by vrhaly stíny. Stěží viditelné předměty zvolna ukotvily Toniččino vědomí ve smyslovém světě. Záhy se zvolna rozezněl zpěv gibbonů a pak již propuklo pandemonium jejich rezonančních vaků, při kterém by nevydržel spát nikdo, dokonce ani ospalý student nebo novorozenec. Určitě ne manželka ředitele zoo. Každý den ji čekaly obvyklé domácí práce, ale věděla si rady i s přípravou jídla, uměla zacházet se štětcem a jehlou. Navíc byla nucena řešit problémy zoologické zahrady, někdy i kuriózní (například uklidňovat hyení štěňata). Tyto záležitosti představovaly pro její vzdělání a přirozené nadání výzvu.

Její manžel Jan Žabiňský, který běžně vstával o něco dříve, si natáhl kalhoty a košili s dlouhými rukávy, na chlupaté levé zápěstí si nasadil hodinky a oddusál po schodech dolů. Byl vysoký a štíhlý, s nápadným nosem, tmavýma očima a svalnatými rameny dělníka, stavěný podobně jako Toniččin otec Antoni Erdman. Erdman byl polský železniční inženýr, který měl stálé pracoviště v Petrohradu a cestoval za prací po celém Rusku. Podobně jako Jan i Toniččin otec byl neobyčejně inteligentní, takže dceři i její nevlastní

matce uměl zajistit slušné společenské postavení. Když bylo Toniče v roce 1917 devět let a v Rusku vypukla revoluce, patřila jejich rodina mezi inteligenci. A stejně jako Antoni i Jan byl inženýrský typ, i když pěstoval trochu jiné vztahy – mezi lidmi a zvířaty. A zajímal se také o vztah mezi lidskou a živočišnou přirozeností.

Tmavě hnědé vlasy vytvářely Janovi věneček kolem začínající pleši, proto se před letním žárem a zimním chladem chránil kloboukem. Na exteriérových fotografiích obvykle nosil na hlavě fedoru, s níž působil dojmem střízlivé cílevědomosti. Na některých interiérových snímcích je Jan zachycen u svého psacího stolu nebo v rozhlasovém studiu s pevně sevřenými čelistmi. Nevypadá jako muž, jehož by bylo možné snadno urazit. Dokonce i ve dnech, kdy byl hladce oholen, mu na tvářích ulpíval náznak počínajícího tmavého strniště, zejména na tenké kůži mezi horním rtem a nosem. Plný, úhledně ohraničený horní ret se souměrnými zvýšenými okraji, jež si ženy zdůrazňují rtěnkou, vytvářel přirozený Kupidův luk – jediný Janův ženský znak.

Když Toniče zemřeli rodiče, teta ji poslala studovat hru na klavír na městské konzervatoři a zároveň na školu v uzbeckém Taškentu, kterou Tonička dokončila v patnácti letech. Necelý rok poté se s tetou přestěhovaly do Varšavy, kde začala Tonička chodit do kurzů cizích jazyků, kreslení a malování. Chvilí učila, složila zkoušky z archivnictví a třídila šanony na Vysoké škole zemědělské ve Varšavě, kde se seznámila s Janem, o deset let starším zoologem. Jan studoval kreslení a malování na Akademii výtvarných umění a sdílel s Toničkou zaujetí pro zvířata a umění s animalistickou tematikou. Když se v roce 1929 uvolnilo místo ředitele zoo (zakládající ředitel po dvou letech zemřel), Jan a Tonička se chopili příležitosti. Jejich touhou bylo vybudovat novou zoo a strávit život mezi zvířaty. V roce 1931 vstoupili do svazku manželského a přestěhovali se za řeku do Prahy neboli Pražské čtvrti. Byla to drsná chudinská průmyslová čtvrť, kde se mluvilo svěbytným slangem, ale měli to odtamtud jen patnáct minut cesty trolejbusem do centra.

V minulosti bývaly zoologické zahrady v soukromém vlastnictví a představovaly prestižní záležitost. Každý si mohl pořídit kabinet kuriozit, jenže sehnat největšího krokodýla, nejstarší želvu, nejtěžšího nosorožce či nejvzácnějšího orla vyžadovalo finanční prostředky a člověk musel být tak trochu

blázen. Polský král Jan III. Sobieský v 17. století choval na svém dvoře mnoho exotických zvířat. Bohatí šlechtici někdy prokazovali zámožnost tím, že si na panstvích zřizovali soukromé menažerie, zvěřince.

Polští vědci snili o zoo v hlavním městě, jež by obstálo v konkurenci s ostatními evropskými zoologickými zahradami, zejména s velkolepými a světově proslulými zahradami německými. I polské děti se dožadovaly zoo. Evropa se kochala dědictvím pohádkových příběhů o mluvících zvířatech, někdy téměř reálných, jindy rozkošně vybájených. Podněcovaly dětskou fantazii a umožňovaly dospělým utíkat se v duchu do dětského světa. Toničku zoologická zahrada těšila, protože se podobala kouzelné knize, na jejichž stránkách mohli lidé diskutovat s oživlými pohádkovými tvory i nebezpečnými obludami. Jen málo lidí někdy vidělo divoké tučňáky sjíždět po břiše do moře nebo „stromové dikrobrazy“ z kanadských Skalistých hor, ježaté jako gigantické borové šišky. Tonička byla přesvědčená, že když je návštěvník v zoologické zahradě spatří na vlastní oči, rozšíří se mu pohled na přírodu a bude k ní přistupovat osobněji – zvířata obdrží vlastnosti a jména. V zoo žily tyhle *divoké*, kruté, krásné a přátelské „obludy“ v zajetí.

S nadcházejícím úsvitem zpíval každé ráno špaček směsici odposlouchaných melodií, strážníci v dálce notovali rozložené akordy arpeggia a do toho se jako zaseklé hodiny vmísily svým monotónním kukáním kukačky. Giboni vzápětí rozhoukali polnice s takovou vehemencí, že vlci a psi hyenovití začali výt, hyeny hašteřivě drmolit, lvi řvát, krkavci zvonivě krákat, pávi ječet, nosorožec frkat, lišky kňučet a hroši chrochtavě kvičet. Následně přešli giboni k duetu – samci prokládali své houkání jemným výskáním a samice vyluzovaly ve svém „velkém volání“ proudy dlouhých not. Ve varšavské zoo žilo několik zamilovaných giboních dvojic a formální písně jódlujících párů sestávaly z komplexní přede hry, mezihry, cody, duetů a sól.

Tonička a Jan se nenaučili žít jen podle času chronometrického, ale i sezónního. Stejně jako většina ostatních lidí i oni se řídili hodinami, ale jejich každodenní práce se nikdy tak docela nepodobala rutině. Musela se totiž přizpůsobit dvěma realitám zároveň, jedné zvířecí, druhé lidské. Když se časové plány vzájemně neshodly, Jan se vracel domů až pozdě a Tonička vstávala uprostřed noci, aby pomáhala rodit některé mládě, například žirafy (což je vždycky ošemetné, protože žirafa rodí vestoje, mládě padá hlavou napřed a matka navíc pomoc odmítá). Každý den přinášel něco nového,

a i když řešení problémů mohlo být vyčerpávající, Tonička si zpestřovala život vítanými okamžiky překvapení.

Prosklené dveře Toniččiny ložnice se otvíraly na terasu v prvním patře zadní části domu. Z terasy se dalo vstoupit do všech tří ložnic a úzké skladovací místnůstky, které ze zvyku říkali podkrovní. Když se Tonička postavila na terasu, shlížela do korun jehličnanů a keřovitých šefříků vysázených poblíž šesti vysokých oken obývacího pokoje, do něhož okny pronikal lehký vánek od řeky a příjemné aroma. Za teplých jarních dnů se fialová kuželovitá květenství pohupovala jako kadidelnice. Do domu se vlévala sladká narkotická vůně, našťástí s pravidelnými přestávkami, jež poskytovaly nosu mezi jednotlivými vonnými útoky čas k oddychu. Člověk stojící na terase a vdechující plnými doušky vzduch v úrovni vrcholku jinanu dvoulaločného a smrků se stával obyvatelem korunového patra. Když jste pohlédli přes přetížené větve starého dubu, mohli jste si všimnout, jak se za úsvitu za bažantnicí – zhruba padesát metrů k hlavní bráně zoo a až k Ratuszowě ulici – třpytí na jalovcích kapičky rosy jako tisícovky optických hranolů. A pokud byste přešli ulici a vstoupili do Pražského parku (Park Praski), což mnozí Varšavané za teplých dnů také činili, obklopila by vás ochromující medová vůně linoucí se z krémově žlutých svazečků tyčinek lip a včelí rumba.

Lípy již tradičně ztělesňovaly letního ducha – lípa se polsky řekne *lipa* a *lipiec* znamená červenec. Kdysi byly lípy posvátnými stromy bohyně lásky. S příchodem křesťanství nad nimi převzala patronát Maria, k níž se u svatyní pod lipami na okrajích vozovek dodnes modlí poutníci a prosí ji o štěstí. Ve Varšavě jsou lipami oživeny parky a jsou jimi zastíněny hřbitovy a tržiště; řadami vysokých lip s přilbicovitými korunami jsou lemovány hlavní třídy. Včely, uctívané jako služebnice Boží, jsou lipami přitahovány. Vzhledem k tomu, že poskytují medovinu a med a včelí vosk pro svíčky používané při bohoslužbách, církev dbala na vysazování lip na pozemcích souvisejících s farami a kostely. Spojitost včel s církví bývala svého času tak silná, že na přelomu 15. a 16. století obyvatelé Mazovska přijali zákon, podle kterého se krádeže medu a vandalská poškození úlů trestaly smrtí.

V Toniččině době Poláci již tak násilně nevystupovali, ale na včely stále nenechali dopustit. Na odlehlém okraji zoo vybudoval Jan několik úlů ve shluku podobném kmenovému chatrčím. Hospodyňky používaly med jako sladidlo do ledové kávy, připravovaly *krupnik*, horkou vodku s medem,

a pekly *piernik*, polosladký kořeněný medový koláč, nebo *pierniczki*, medové kořeněné sušenky. Vařily také lipový čaj k léčbě nachlazení a utišení pocuchaných nervů. Právě v této sezóně, kdykoli Tonička mířila přes park na trolejbusovou zastávku, do kostela nebo na tržiště, kráčela alejemi silně prosycenými vůní lipových květů a bzučícími „polopravdami“ – v místním slangu totiž *lipa* znamená i „milosrdnou lež“.

Jako věty psané neviditelným inkoustem se na druhé straně řeky postupně zvedal z ranní mlhy obrys Starého města – nejprve jen střechy, jejichž řezané terakotové tašky se překrývaly jako holubí pera, a pak patro travové zelených, růžových, žlutých, červených, rezavých a béžových obytných bloků podél ulic dlážděných kočičími hlavami a vedoucích na Trhové náměstí. Ve 30. letech sloužilo Pražské čtvrti i venkovní tržiště poblíž závodu na vodku v Ząbkowské ulici, projektovaného tak, aby připomínal nedobytný hrad. Tamní tržiště však nebylo tak bujaré jako na Starém městě, kde se pod žlutohnědými plátěnými roletami scházely tucty prodejců nabízejících své zboží, řemeslné výrobky a potraviny, kde se ve výkladních skříních vystavoval baltský jantar a kde vám mohl za pár grošů vytáhnout cvičený papoušek šťastné číslo z nádobky se srolovanými papírky.

Hned za Starým městem se rozkládal labyrint uliček velké židovské čvrti, kde ženy nosily paruky a muži nakroucené postranní lokny a kde se konaly náboženské obřady. Židovská čtvrť se vyznačovala směsicí dialektů a vůní, titěrnými obchůdky, barveným hedvábím a budovami s plochými střechami a černě či mechově zeleně natřenými železnými balkony, poskládanými jeden nad druhým jako divadelní lóže. Místo lidí však v těchto lóžích odpočívaly truhlíky s rajčaty a květinami. Daly se tam sehnat zvláštní druhy *pierogů*, těžko žvýkatelné *kreplachy*: jako pěst veliké taštičky plněné kořeněným dušeným masem a cibulí, jež se nejprve vaří, pak pečou, pak smaží a v poslední fázi se přidává poleva a něco na zpevnění jako u baget.

Tato čtvrť představovala tlukoucí srdce východoevropské židovské kultury se židovským divadlem a filmem, židovskými novinami a časopisy, židovskými výtvarnými umělci a vydavateli, představiteli politických hnutí, sportovními a literárními kluby. Po celá staletí poskytovalo Polsko azyl Židům prchajícím z Anglie, Francie, Německa a Španělska před perzekucí. Na některých polských mincích z 20. století byste našli hebrejské nápisy a v jedné legendě se říká, že Židé považovali Polsko za atraktivní zemi proto, že její

jméno připomíná hebrejský imperativ *po lin* („zde spočín“). Přesto do Varšavy 20. století, města s 1,3 milionu obyvatel, z nichž třetinu tvořili Židé, prosákl antisemitismus. Židé se převážně usazovali ve své čtvrti, méně i v luxusních lokalitách na mnoha místech města, ale i tam si většinou zachovávali specifické oblečení, jazyk a kulturu a někteří z nich se vůbec ne naučili polsky.

Když se Tonička opřela o letní ránu o širokou plochou římsu terasy vykládané meruňkově zbarvenými kachličkami, zmáčela si rukávy červených šatů. Kachličky totiž udržovaly chlad, takže se na nich srážela rosa. Ne všechno bučení, kvílení, vřeštění a řvaní se ozývalo zvenčí – některé zvuky přicházely z podzemních útrob vily, jiné z verandy, terasy a podkroví. Žabiští svůj domov sdíleli s osiřelými novorozenci nebo nemocnými zvířaty, ale i s domácími mazlíčky. Krmení a výchova těchto nájemníků připadla Toničke a její zvířecí svěřenci se domáhali potravy.

Od zvířat nebyl oddělen ani samotný obývací. Hranice mezi „tam venku“ a „uvnitř“ smazával dlouhý úzký salon se šesti vysokými okenními tabulemi, jež si člověk mohl snadno splést s krajinomalbami. Na mnoha policích velké dřevěné kredence u pokojové zdi byly vystaveny knihy, časopisy, hnízda, pera, drobné lebky, vajíčka, rohy a další předměty. Vedle shluku hrnatých křesel s červeným čalouněním stál na orientálním koberečku klavír. Do nejteplejšího rohu v nejzazším konci místnosti byl zasazen krb s topeništěm a na temně hnědých kachličkách zdobících krbovou římsu spočívala sluncem vybělená zubří lebka. Vedle oken byla v místě, kam dopadalo odpolední slunce, umístěna pohodlná křesla s vysokým zadním opěradlem.

Jednoho novináře, který zavítal do vily kvůli rozhovoru s Janem, překvapily dvě kočky vstupující do obývacího, jedna s obvázanou tlapkou, druhá s obvazáným ocasem, za nimiž dovnitř vpochodoval papoušek s ochranným kovovým límcem a kulhající krkavec se zlomeným křídlem. Ve vile se to zvířaty jen hemžilo. Jan to vysvětlil prostě: „Nestačí provádět výzkum zpozvzdálí. Pochopit chování a psychologii zvířat můžete jen tehdy, když s nimi žijete.“ Jan konal každý den na kole vizitu po celé zoo, provázený v těsném závesu velkým losem Adamem, svým neodmyslitelným společníkem.

Velmi důvěrný život s lvícaty, vlčaty, opičími batolaty či orlími mláďaty se skrze mísení zvířecích pachů, škrábání a volání s pachy lidského těla a kuchyně a lidským klábosením a smíchem vyznačoval jakousi alchymii

soudržného rodinného brlohu. Zpočátku se nový člen domácnosti stravoval a spal podle starého rozvrhu, ale postupně si zvířata zvykla žít v časovém souladu a jejich biorytmy se navzájem přiblížily. Neplatilo to však pro dýchání, neboť ospalé tempo nočních nádechů a výdechů a popotahování se řídilo zmatečnou partiturou zoologické kantáty.

Tonička se identifikovala se zvířaty, fascinovalo ji, jak jejich smysly testují svět. Záhy se s Janem naučila v přítomnosti predátorů, jako jsou divoké kočky, zpomalit, neboť v důsledku postavení očí vpředu na hlavě mají šelmy dobré prostorové vidění a sklon při rychlých pohybech uskakovat. Býložravci, jako jsou koně, mohou zásluhou bočního postavení očí sledovat celé své okolí (a zahlédnout plíživého se predátora), ale snadno propadají panice. Chromý orel volavý, přivázaný ve sklepe, v podstatě fungoval jako okřídlený triedr. Hyení štěňata dokázala pozorovat přicházející Toničku v naprosté tmě. Jiná zvířata její příchod cítila, poznala její pach, slyšela i nejtišší zašešestění jejích šatů, hmatovými vousky vnímala váhu jejích kroků, jimiž vibrovala podlaha, či dokonce detekovala zrnka prachu, jež ve vzduchu rozvířila. Tonička jim záviděla rozsah jejich starobylých, dokonale sladěných smyslů; člověka, který by disponoval jejich přirozenými vlohami, by lidé na Západě považovali za čaroděje.

Tonička s oblibou opouštěla lidské tělo a sledovala svět očima toho kterého zvířete. Často si své poznatky z této perspektivy zapisovala, intuitivně odhadovala zvířecí zájmy a praktické dovednosti, způsob, jak zvířata vidí, cítí, čeho se bojí, co vnímají, jak si pamatují. Vžila se do jejich vidění světa natolik, že nastala jakási transmigrace smyslů. Očima rysích mláďat, jež sama vyplávala, byla Tonička schopná hledět na svět hřmotných klátivých bytostí.

... s malýma či velkýma nohama, kráčejícíma v měkkých sandálech nebo pevných botách, tichých nebo hlučných, s jemným pachem tkaniny nebo silným pachem krému na boty. Pantofle z jemné látky se pohybovaly tiše a nenásilně, nenarážely do nábytku a v jejich okolí se dalo přebývat bez ohrožení... ozývalo se „či-či, či-či“, [dokud] se nevynořila plavovlasá hlava a nesklonila se dolů s párem očí za velkými čočkami brýlí... Netrvalo jim dlouho pochopit, že pantofle z jemné látky, rozevlátá plavovlasá hlava a vysoko položený hlas jsou jedním a týmž objektem.

S přemísťováním vlastního já si Tonička často pohrávala, seřizovala své smysly s jejich. O své svěřence se však starala oddaně a se zájmem a něco z tohoto jejího naladění způsobilo, že se zvířata v její přítomnosti vždy uvolnila. Neuvěřitelnou schopností uklidnit neukázněná zvířata si vysloužila respekt ošetřovatelů i manžela, jenž byl sice přesvědčen, že její nadání lze vysvětlit vědecky, ale i tak na něho působilo zvláště a tajuplně. Byl sice vědcem každým coulem, ale přiznával, že Tonička vysílá na zvířata jakési „metafyzické vlny“ téměř šamanistické empatie: „Je tak citlivá, že téměř čte v jejich myslích... *Stává se jimi*... Má jedinečný a velmi nezvyklý dar, vzácný způsob, jak si všímat a chápat zvířata, jakýsi šestý smysl... Měla ho už od dětství.“

Každé ráno si Tonička v kuchyni nalila šálek černého čaje a jala se sterilizovat kojenecké láhve a gumové savičky pro nejmladší členy domácnosti. Jako ošetřovatelka v zoo měla to štěstí, že adoptovala dvě rysí koťata z Białowieže, jediného pralesa, který ještě v Evropě přetrval, tedy z ekosystému, jemuž Poláci říkají *puszcza*. To slovo evokuje představu prastarých panenských hvozdů, neposkvrněných lidskou rukou.

Białowiežský prales překračuje území, jež dnes tvoří hranici mezi Polskem a Běloruskem, spojuje obě země na úrovni legend a mýtů. Tradičně sloužil jako proslulé loviště králů a carů (kteří zde měli přepychový lovecký pavilon). V Toniččině době spadl prales do rámce působnosti vědců, politiků a pytláků. V jeho hvozdech přežila největší suchozemská zvířata Evropy, evropští bizoni neboli zubři, jejichž populační úbytek v Polsku podnítil k činnosti hnutí ochránců přírody. Jako přirozeně bilingvní Polka narozená v Rusku, která se vrátila do Polska, se Tonička cítila v zeleném pásu spojujícím dva režimy jako doma. Procházela se ve stínu pětisetletých stromů, kde se k člověku hvozd přísaje důvěrně jako klíště, a stane se z vás zranitelný, ale naprosto svébytný organismus bez viditelných hranic. Nedotčené akry panenského pralesa, prohlášené za nedotknutelné, vytvářejí říši, již letadla přelétávají v mnohakilometrových výškách, aby nevyplašila zvěř a neznečistila listoví. Když návštěvník pohlédne průzorem v korunách stromů, může ve veliké výšce zahlédnout letadlo, podobající se drobnému tichému ptáku.

Lov v pralese byl nezákonný, ne však vymýcený. Mláďata ztrácela matky a nejvzácnější z nich končila v zoo, kam obvykle dorazila v bedně označené

nápisem „živé zvíře“. Zoo sloužilo jako záchranný člun a během dubnové, květnové a červnové porodní sezóny Tonička očekávala vrtošivá mláďata, každé s vlastní zvláštní dietou a zvyklostmi. Patřilo k nim měsíční vlčí štěně, o které by se za normálních okolností starala matka a rodinní příslušníci až do jeho dvou let. Čistě a přátelské mládě jezevce vděčně chodilo na dlouhé procházky a konzumovalo hmyz a bylinky. Pružovaná selátka divokého prasete nepohrdla ani jediným zbytkem ze stolu. Koloušek jelena lesního byl krmený z láhve až do poloviny zimy a klouzal s rozjíždějícíma se nohama po dřevěné podlaze.

Toniččinými oblíbenci se stali Tofi a Tufa, třítýdenní rysí koťátka, která bylo nutné šest měsíců krmit z láhve a jež se zhruba rok o sebe vůbec nedovedla postarat (a i pak se chodila venčit na vodítku po nejrušnějších ulicích Pražské čtvrti, kde na ně kolemjdoucí chodci zírali s otevřenou pusou). Divokých rysů bylo již v Evropě velmi málo, a tak se Jan vypravil pro koťata do Białowieže osobně a Tonička se nabídla, že je bude vychovávat v bytě. Když jednoho letního večera přijelo k hlavní bráně taxi, jeden z hlídačů přispěchal Janovi pomoci vyložit dřevěnou bednu. Společně ji donesli do vily, kde již Tonička dychtivě čekala se sterilizovanými láhvemi, gumovými savičkami a teplou kojeneckou formulí. Když lidé nadzdvihli víko, vykoukly na ně zlobně dvě skvrnitě chundelaté koule, syčely na ně a pokoušely se poškrábat a pokousat každou ruku, která se k nim natáhla.

„Lidské ruce s tolika hýbajícími se prsty je děsí,“ vysvětlovala mírně Tonička. „A taky se bojí zvýšeného hlasu a ostrého světla lampy.“

Koťata se třásla, „polomrtvá strachem“, zapsala si Tonička do deníku. Něžně uchopila jedno kotě za poddajnou horkou kůži na zátylku a zvedla ho ze slaměné vystýlky. Kotě bezvládně viselo a utišilo se. Sebrala i druhé.

„Mají to ráda. Připomíná jim to matku, když jim sevře kůži tlamou a přenáší je z místa na místo.“

Tonička je položila na podlahu do jídelny. Koťata hopkala po místnosti, pár minut studovala kluzkou novou krajinu a pak se ukryla pod šatník, jako by to byl skalní převis, a poté pozvolna couvala do nejtemnějšího kouta, který našla.

V roce 1932 se Tonička řídila polskou katolickou tradicí a vybrala svému novorozenému synovi jméno světce – Richard, polsky Ryszard, což se zkracovalo na Ryś, polský výraz pro rysa. Její syn sice nepatřil k „čtyřnohý,

chlupaté a okřídlené“ brigádě zoo, ale stal se součástí domácnosti. Stal se prostě dalším, ještě rozpustilejším kotětem, breptajícím a lnoucím k člověku jako opička, lezoucím po čtyřech jako medvěd, blednoucím v zimě a tmavnoucím v létě jako vlče. Jedna z Toniččiných dětských knížek popisuje domácnost se třemi batolaty, jež se učí chodit současně a jimiž jsou syn, lvíče a malý šimpanz. Vzhledem k tomu, že se jí zdála roztomilá všechna savčí mláďata od nosorožců až po posumy, starala se o ně jako savčí matka a ochránkyně mnoha dalších. Nepředstavovala tak nijak bizarní výjimku ve městě, jehož odvěkým symbolem je napůl žena, napůl zvíře: mořská panna třímající meč. Tonička sama prohlásila, že se zoo rychle stalo jejím „zele-ným královstvím zvířat na pravém břehu Visly“, hlučným Edenem obklope-ným městem a parkem.

„Adolfa někdo musí zastavit,“ trval na svém jeden z ošetřovatelů. Jan věděl, že nemyslí Hitlera, ale „Adolfa únosce“, což byla přezdívka pro vůdce tlupy, makaka rhesuse vedoucího válku s nejstarší samicí Martou, jejíhož syna Adolf unesl a daroval ho své oblíbené samici Nelly, která již jedno vlastní mládě měla. „Není to správné. Každá matka by měla kojit svoje vlastní mládě, a proč připravovat Martu o její jen proto, aby Nelly měla dvě?“

Jiní ošetřovatelé navrhovali založit zpravodaje o zdravotním stavu nejznámějších chovanců zoologické zahrady, jako byla žirafa Róza, fena psa hyenovitého Marie či miláček zoo hřebeček Sahib, který se pásl s náladovými koni Przewalského. Sloní choboty bývají někdy napadeny herpetickými viry a u zvířat žijících v zajetí se snadno šíří ptačí retroviry či choroby typu tuberkulózy z člověka na papoušky, slony, gepardy a jiná zvířata a z nich zase na lidi. V Janově preantibiotické éře byl bedlivý zdravotní dozor ještě důležitější, neboť vážná onemocnění mohla zlikvidovat celou populaci zvířat i lidí. V tom případě volali veterináře zoo dr. Lopatynského, který vždy dorazil v kožené bundě na svém chrchlajícím motocyklu, s koženou kuklou s vlajícími klapkami na uši, tváře zčervenale větrem a cvikr na nose.

O čem dalším se diskutovalo na každodenních setkáních? Na staré fotografii stojí Jan vedle napůl vykopaného hrošího výběhu, částečně obehnáného silnými dřevěnými žebry, jaká se používají k ohýbání lodního trupu. Vegetace v pozadí naznačuje, že je léto, a veškeré kopání je třeba dokončit, než půda ztverdne, což se v Polsku stává již v říjnu, takže Jan nejspíš požadoval zprávy o postupu prací a musel sekýrovat předáka. Další povinností ředitele zoo bylo zabránit krádežím, a vzhledem k tomu, že obchod s exotickými druhy zvířat vzkvétal, drželi zde stráž dnem i nocí ozbrojení hlídači.

Janovy velkolepé představy o podobě zoo prostupují jeho četnými knihami a rozhlasovými vystoupeními. Snil o tom, že jednoho dne se bude jeho zoo podobat přirozeným biotopům, v nichž budou vedle sebe ve

stejných výběžích žít přirození nepřátelé, aniž by se vzájemně napadali. Pro uskutečnění snu o prapůvodním příměří bylo nezbytné získat akry půdy, vykopat spojovací příkopy a kreativně promyslet instalatérské práce. Jan se chystal vybudovat novátorské zoo světového významu v samotném srdci varšavského společenského a kulturního života a v jisté fázi dokonce pomýšlel na zřízení zábavního parku.

Mezi základní úkoly tehdejších i moderních zoo patří starost o tělesné i duševní zdraví zvířat, o jejich bezpečí a především o to, aby je měli zaměstnanci pod kontrolou. Zoologické zahrady se vždycky potýkaly s důmyslnými mistry útěku, bleskurychlými typy, jako je skálolez skákavý, který dokáže přeskočit stojícího člověka a přistát na skalní římse o velikosti podrážky. Tyto nervózní, statně stavěné a podsadité antilopy s klenutým hřbetem váží sotva dvacet kilogramů, jsou však hbité a skácou na špičkách tupě zakončených vertikálních kopýtek jako primbaleríny. Když se vylekají, poskakují kolem celého výběhu a mohou přeskočit oplocení. A stejně jako všechny ostatní antilopy jsou schopné skákat z místa *kolmo vzhůru*. Podle legendy vynalezl v roce 1919 jeden barmský muž lidský ekvivalent tohoto způsobu skákání – skákací tyč pogo. Vymyslel ji pro svoji dceru, aby mohla cestou do školy překonávat kaluže.

Když si jaguár téměř poradil s příkopem v současné varšavské zoo, obehnal mu dr. Rembiszewski výběh elektrickým ohradníkem, jaký používají farmáři na ochranu úrody před vysokou zvěří, přizpůsobený daným podmínkám a vyšší. Elektrické ohradníky byly v Janově době dostupné, takže jistě nějaký ocenil a diskutoval o jeho účinnosti v souvislosti s terénem v oplocených výběžích velkých koček.

Každý den po snídani Tonička zamířila ke správní budově zoo, aby uvítala VIP návštěvníky, protože kromě péče o domácnost a nemocná zvířata provázela významné hosty z Polska i zahraničí a vyřizovala oficiální záležitosti s tiskem či vládními představiteli. Vodila návštěvy po zahradě, bavila je humornými historkami a kuriozitami, které vstřebala z knih a Janových vyprávění nebo zažila na vlastní kůži. Ukazovala jim, jaké biotopy se podařilo napodobit: mokřady, pouště, lesy, louky, stepi. Některé biotopy zahaloval stín, do jiných pražilo slunce. Strategicky rozmístěné stromy, keře a skalky nabízely chovancům úkryty před ostrými zimními větry, jež byly schopné odnést i střechu stodoly.

Okružní cestu začínala Tonička u hlavní brány v Ratuszowě ulici, od níž vedla dlouhá přímá promenáda lemovaná výběhy, v nichž zrak příchozích okamžitě upoutala podivně se klátící hladina růžového rybníka. To si v mělké vodě pyšně vykračovali plameňáci s dozadu ohnutými kolenními klouby a zobáky podobajícími se černým peněženkám na drobné. Nebyli tak nápadní jako divocí plameňáci, kteří jsou jásavě korálově růžoví v důsledku konzumace koryšů, ale návštěvníky zaujali. Působili jako recepční zoologické zahrady, ozývající se chraptivým mručením, chrochtáním a troubením. Hned za nimi stály řady klecí s ptáky z celého světa – hlasitými pestrobarevnými exotickými opeřenci, jako jsou majny, arové, marabouvé či jeřábi královští, ale i s domácími ptáky, jako jsou titěrný kulíšek nejmenší nebo obrovitý výr velký, který je schopen svými pařáty ulovit králíka.

Pávi a malí jelenovití se toulali po zoo podle libosti, ale jakmile se lidé přiblížili, odběhli, jako kdyby je vytlačila neviditelná vlna. Na vrcholku malého travnatého návrší se slunila gepardí samice, zatímco poblíž poskakovala a zápasila její skvrnitá koťata, tu a tam vyrušená volně se pohybujícími jelenovitými a pávy. Tato volně se pohybující potenciální kořist musela dráždit lvy, hyeny, vlky a jiné predátory v klecích, kteří si tím ostříli své živočišné smysly. Černé labutě, pelikáni a další mokřadní a vodní ptáci pluli po hladině rybníka ve tvaru čínského draka. Po levé straně se ve volných venkovních výbězích pásli zubři, antilopy, zebry, pštrosi, velbloudi a nosorožci. Po pravé straně si mohli návštěvníci prohlédnout tygry, lvy a hrochy. Po štěrkové cestě se pak vraceli zpět podél žiraf, plazů, slonů, opic, tuleňů a medvědů. Vila stála na doslech od voliér téměř zakrytá stromy těsně před šimpanzími ubikacemi, jež se nalézaly na východ od výběhu tučňáků.

Stepní biotopy hostily mimo jiné africké psy hyenovité, roztěkané dlouhonohé psovitě šelmy, které byly neustále v pohybu a otáčely své široké hlavy sem a tam, podezřívavě čichaly a natáčely velké napjaté boltce na všechny strany. Jejich vědecké jméno *Canis pictus* (malovaný pes) vystihuje jejich krásnou srst, nesouvisle postříkanou žlutými, černými a červenými skvrnami, ne však jejich dravost a houževnatost. Psi hyenovití jsou schopni strhnout prchající zebra a štvát antilopu mnoho kilometrů. Varšavská zoo se jimi mohla pochlubit první v Evropě, na což byla opravdu hrdá, i když afričtí zemědělci považují tyto šelmy za kruté škůdce. Ve Varšavě byli psi hyenovití vnímáni jako barevní soumeni, z nichž každý se vyznačoval jinými

barevnými vzory, a před jejich výběhem se vždy tvořily zástupy obdivovatelů. V zoo se rovněž podařilo odchovat první hříbě zebry Grévyho. Pravlastí této zebry je Etiopie. Na první pohled vypadá tento kopytník normálně, než si uvědomíte, že je na rozdíl od učebnicových zeber větší a pruhovanější, s úzkými pruhy, jež se kolem trupu vertikálně sbíhají a na nohou pokračují horizontálně až k samotným kopýtkům.

A pak tu byla Tuzinka, dosud pokrytá kojeneckým chmýřím, tehdy jedno z dvanácti slůňat, jež se kdy narodila v zajetí. Její jméno bylo odvozeno z *tuzin*, polského výrazu pro tucet. Když Kasia porodila jednoho chladného dubnového dne v půl čtvrté ráno Tuzinku, Tonička asistovala jako porodní bába. V deníku popsala Tuzinku jako gigantický uzlíček, největší zvířecí mládě, jaké kdy viděla, vážící 110 kilogramů, vysoké metr, s modrýma očima, osrstěné černým chmýřím, s velkýma ušima ve tvaru okvětních plátků macešky a ocasem, který se zdál být v poměru k trupu příliš dlouhý. Byl to vratký a zmatený novorozenec vržený do smyslového bazaru života. V modrých očích maličké slonice prokmitávaly jiskřičky překvapení, jichž si Tonička všimla i u jiných zvířecích novorozenců, kteří upřeně civěli, fascinovaní a vyvedení z míry okolním prudkým světlem a povykem.

Při sání se Tuzinka stavěla pod matku, zadní nohy pokrčené a jemnou tlamičku nataženou vzhůru. V očích se jí usazoval výraz signalizující, že na světě kromě proudu teplého mléka a uklidňujícího tlukotu matčina srdce nic jiného neexistuje. Tak také fotografové slůně zachytili v roce 1937 na černobílé pohlednici, z níž se stal – spolu s hadrovým slůnětem – oblíbený suvenýr. Na starých snímcích jsou patrní nadšení návštěvníci naklánějící se k Tuzince a její matce, která jim natahuje vstříc chobot přes malý vodní příkop ohraničený krátkými kovovými kolíky. Vzhledem k tomu, že sloni neskáčou, může je spolehlivě zastavit dva metry hluboký a nahore dva metry široký příkop. Je to spolehlivé za předpokladu, že sloni nenaplní příkop bahnem a nepřebrodí se, což se někdy stávalo.

Zvířecí pachy vytvářely ze zoo krajinu čichových vjemů, z nichž některé byly jemné, zatímco jiné zpočátku téměř zvedaly žaludek. Mezi nimi vynikal pach hyen, jež si na určitých stanovištích značkují terén páchnoucím výměškem análních žláz, známým v obchodním žargonu jako „hyení máslo“. Každá taková reklamní značka má trvanlivost zhruba měsíc a dospělý samec ji obnovuje přibližně stopadesátkrát do roka. Pak tu bylo vyjádření

dominantního postavení u hrocha, jež spočívá ve vyprazdňování střev za současného mávání ocáskem, jímž je trus rozmetán do širokého okolí. Býk pižmoně severního se ze zvyku postříkuje vlastní močí. Lachtanům se zase zachycuje mezi zuby hnojící potrava, a tak je jejich dech do vzdálenosti jednoho metru nesnesitelný. Kakapo soví, nelétavý papoušek s tmavě zeleným peřím a nečekaně světlýma očima a oranžovým zobákem, je cítit jako staré pouzdro na klarinet. V období sloní říje zvané musth se samcům tvoří v malé spánkové žláze poblíž očí výměšek se silným sladkým aroma. Peří alkounka chocholatého voní jako tangerinka zejména během hnízdní sezóny, kdy se dvojící se páry vzájemně pošuchují zobákem po peří na šíji, z něhož se line citrusový pach. Všechna zvířata si navzájem telegrafovala pachové kódy, stejně charakteristické jako hlasové projevy, a Tonička po chvíli uvykla výraznému aroma jejich agendy – biologickým hrozbám, výzvám a novinovým zprávám.

Tonička věřila, že by se lidé měli více napojit na svoji zvířecí přirozenost a že zvířata „touží po lidské společnosti, snaží se přivábit lidskou pozornost“. Tato touha byla podle ní oboustranná. Ve svých imaginárních průnicích do prostředí zvířat dokázala jako zaklínadlem zapudit lidský svět sporů a chřestění šavlemi a vstoupit do světa, v němž rodiče náhle přestali existovat. Hrála si na honěnou a kutálenou s rysími koťaty, krmila je z ruky a ulevilo se jí, když cítila na svých prstech jejich drsné teplé jazýčky a naléhavý tlak tlapek. Hranice mezi krotkým a divokým se smazávala dokonce ještě víc. Neustále si tak upevňovala pouto, které ji vázalo k zoologické zahradě a jež vnímala jako trvalé, „věčné“.

Zoo poskytovalo Toničce i výchozí kazatelnu pro ochranářskou činnost. Prováděla jakousi kazatelskou činnost za pochodu, evangelismus na březích Visly, turné nižších bohů. Návštěvníkům zahrady nabízela spojení s přírodou přes jedinečný most. K tomu příchozím stačilo překročit mřížím podobný most přes řeku a vstoupit do přívětivější části města. Když jim Tonička vyprávěla napínavé příběhy o rysech a jiných zvířatech, rozsáhlá mlhavá zeleň světa se na krátký okamžik posluchačům zaostřila jako určitá tvář či motiv, jako pojmenovaná bytost. Tonička s Janem rovněž vybízeli režiséry k filmování, k pořádání hudebních a divadelních představení v zoo a půjčovali jim na požádání zvířata jako herce – nejoblíbenějšími se stala lvíčata. „Naše zoo bylo plné života,“ psala. „Měli jsme mnoho návštěvníků:

mladé lidi, milovníky zvířat i pouhé hosty. Uzavřeli jsme četné partnerské vztahy: s polskými i zahraničními univerzitami, polským ministerstvem zdravotnictví, a dokonce s Akademií výtvarného umění.“ Místní výtvarníci vytvořili pro zoo stylizované plakáty ve stylu art deco a manželé Žabiňští zvali umělce bez ohledu na zaměření, aby přišli a popustili uzdu své imaginaci.

Jednoho dne se Jan vydal na pravidelnou objížďku zoo na kole. Losa Adama nechal popásat se na trávníku a keřích a vstoupil do vyhrátého ptačího pavilonu, provoněného vlhkým senem a vápnem. Poblíž jedné klece stála drobná žena a pohybem loktů napodobovala ptáky, jak si čechrají peří a napařují se. Svými vlnitými tmavými vlasy, celistvým trupem a tenkýma nohama vykukujícíma zpod lemu pracovní zástěry téměř splňovala požadavky kladené na chovance ptačího pavilonu. Šilhající papoušek na ni pokyvoval z visuté hrazdy a skřípavě se tázal: „*Jak se jmenuješ? Jak se jmenuješ?*“ A žena mu melodickým hlasem odpovídala: „*Jak se jmenuješ? Jak se jmenuješ?*“ Papoušek se k ní sklonil a pozorně si ji prohlížel, pak otočil hlavu a hypnotizoval ji druhým okem.

„Dobrý den,“ pozdravil Jan. *Dzień dobry*. Tímto způsobem Poláci navažují co nejzdvořileji rozhovor. Žena se představila jako Magdaléna Grossová. Jan její jméno dobře znal, protože sochy si u ní objednávali na zakázku zámožní Poláci i zahraniční obdivovatelé. Nevěděl, že by se někdy pokoušela sochat zvířata, ale Grossová do onoho dne rovněž netušila, že by to mohla zkusit. Později se Tonička svěřila, že když poprvé navštívila zoo, zvířata ji natolik upoutala, že bezděky začala rukama modelovat pomyslnou sochařskou hlinu. Rozhodla se proto, že si vezme svoje potřeby a vydá se na safari – a osud ji zavedl právě do pavilonu aerodynamických ptáků s těly podobnými futuristickým vlakům. Jan jí podle polského zvyku lehce políbil ruku a ubezpečil ji, že mu bude ctí, když madam bude považovat zoo za své venkovní sochařské studio a zvířata za neposedné modely.

Podle všech vyprávění se vysoká, štíhlá, plavovlasá Tonička podobala odpočívající valkýře, zatímco malá, tmavovlasá židovská Magdaléna hýřila energií. Tonička u Magdalény vnímala pozoruhodnou směsici protikladů: empatičnost a zranitelnost, odvahu a skromnost, ztřeštěnost a přísnou disciplinovanost, ale i nadšení pro život – to Toničku přitahovalo nejvíce, protože sama nebyla tak stoicky klidná a důstojná jako Jan. Obě ženy vášnivě milovaly

výtvarné umění a hudbu, měly však i podobný smysl pro humor, byly víceméně vrstevnicemi a sdílely i společné přátele – a tak se z jejich kontaktů rozvinulo opravdové přátelství. Co Tonička servírovala na stůl, když se Magdaléna dostavila na čaj? Většina Varšavanů nabízí hostům černý čaj a sladkosti, a Tonička pěstovala růže a nakládala spoustu zásob, takže někdy tu a tam nachystala tradiční polský moučník – jemné koblihy plněné vrstvou džemu z růžových okvětních plátků, zalité pomerančovou polevou vonící po ohni.

Magdaléna se přiznala, že cítila stagnaci, postrádala inspiraci, její kreativita byla tatam, když tu náhle jednoho dne přišla do zoo a spatřila tam poplašeně pobíhat hejno plameňáků. Dál za nimi se potulovala snová škála ještě podivnějších tvorů pohádkových tvarů a barev tak jemných odstínů, že je žádný malíř nenamíchá. Toto představení ji zasáhlo plnou silou jako zjevení a inspirovalo ji k sérii zvířecích soch, za něž se jí dostalo mezinárodního uznání.

V létě roku 1939 vypadalo zoo nádherně a Tonička začala sprádat plány na příští jaro, kdy měla s Janem tu čest pořádát ve Varšavě výroční sjezd Mezinárodního sdružení ředitelů zoologických zahrad. Znamenalo to ovšem snažit se vytěsnit na okraj vědomí děsivé obavy, například: *vydrží náš svět ještě v téhle podobě?* O rok dříve, v září roku 1938, Hitler uchvátil Sudety, část Československa hraničící s Německem a obývanou převážně Němci. Francie a Velká Británie souhlasily, ale Poláci se obávali o své vlastní pohraničí. Německé teritorium, jež bylo postoupeno v letech 1918–1922 Polsku, zahrnovalo východní Slezsko a oblast dříve známou jako Pomořanský koridor, čímž bylo do důsledku odděleno Východní Prusko od zbytku Německa. Důležitý německý přístav v Baltském moři byl prohlášen „Svobodným městem Gdaňsk“, otevřeným Němcům i Polákům.

O měsíc později Hitler obsadil Československo² a požadoval návrat Gdaňsku a právo vybudovat extrateritoriální dálnici a železnici přes Koridor. Diplomatické jednání počátkem roku 1939 vedlo v březnu k znepřátelení obou stran a Hitler tajně pověřil své generály vypořádat se s „polskou otázkou“. Vztahy mezi Polskem a Německem se postupně hroutily a Poláci si uvědomili, že válka visí na vlásku – myšlenka strašná, nikoli však nová. Polsko bylo Německem okupované od středověku již mnohokrát, naposledy v letech 1915–1918, takže boj Slovanů proti Teutonům získal status národní

tradice. Polsko trpělo strategickou polohou ve východní Evropě, jeho hranice bobtnaly a zase se smršťovaly, neboť země byla mnohokrát obsazovaná, drancovaná a rozparcelovaná. Některé vesnické děti uměly pět jazyků, aby se mohly domluvit se sousedy. Tonička ani v nejmenším nechtěla myslet na válku, zvláště proto, že ji poslední válečná zkušenost připravila o oba rodiče. Jako většina Poláků i ona se utěšovala pevným spojenectvím s Francií, která disponovala silnou armádou, a ochranou, kterou jejich zemi slibovala Velká Británie. Povahou byla optimistka, a tak se soustředila na svůj šťastný život. Koneckonců, v roce 1939 jen málo polských žen mohlo být vděčných za dobré manželství, zdravého syna a uspokojivou kariéru. Tonička se navíc těšila z dalšího bohatství. To jí poskytovala zvířata, která považovala za svoje nevlastní děti. S pocitem, že jí bylo požehnáno, a s povznesenou náladou Tonička vzala počátkem srpna synka Ryše, jeho starou chůvu a fenku bernardýna Zošku na prázdniny na chalupu v malé vesničce Rejentówka, zatímco Jan zůstal ve Varšavě a dohlížel na zoo. Rozhodla se také přibrat starou růžovou samičku papouška kakadu Koko, která měla sklon dostávat závrať a často padala z bidýlka. Vzhledem k tomu, že Koko měla ve zvyku vyškubávat si nervozitou pírká na prsou, navlékla jí Tonička kovový ochranný límec, který fungoval jako megafon pro její skřehotavé výkřiky. Tonička doufala, že „svěží lesní vzduch a konzumace divokých kořínků a větviček“ může neduhy vyléčit a vrátit jejímu peří barvu. Plně vzrostlí rysi nyní zůstali doma, ale Tonička s sebou vzala jiného nového chovance, jezevčí mládě pojmenované Borsunio („malý jezevec“), příliš malé na to, aby zůstalo bez dozoru. Nejvíc ze všeho však chtěla pozvednout náladu Ryšovi a zbavit ho myšlenek na Varšavu, kde se neustále mluvilo o válce. Chtěla, aby alespoň tohle léto strávil nevinnými hrami na venkově, a sama si samozřejmě chtěla oddechnout také.

Venkovská chalupa Žabińských stála v lesní kotlině, téměř šest a půl kilometru od širokého meandru řeky Západní Bug a jen pár minut od jejího malého přítoku Rządzy. Když Tonička a Ryš přijeli, byl horký letní den, v ovzduší se vznášelo aroma borovicové pryskyřice, vítr si pohrával s kvetoucími akáty a petúniemi, poslední sluneční paprsky ozařovaly vrcholky starých stromů a v nejnižších patrech lesa se již šerilo. Hlasité cvrkání ozvučných komor v zadečcích cikád se mísilo se slábnoucím voláním kukaček a kvílením hladových komářích samiček.

O chvíli později se Tonička mohla na jedné z menších verand ponořit do omamného stínu révy „s drobnými, stěží viditelnými kvítky, vonícími příjemněji než růže, než šerík a jasmín, než nejkrásnější vůně – zlatá polní lupina“, zatímco „jen o pár kroků dál se za vysokou trávou tyčila mohutná lesní stěna... mladé zelené doušky, tu a tam protkané bílými břizami...“ Tonička a Ryš spočinuli v tichu zeleně, jež se zdála být vzdálená od Varšavy celé světelné roky. Nešlo totiž o pouhé kilometry, ale o obrovskou vzdálenost vnitřní, osobní. V chalupě dokonce neměli ani rozhlas: veškeré informace, novinky a zábavy zajišťovala příroda. Mezi populární místní kratochvíle patřily procházky lesem a počítání osik.

Každé léto je chalupa očekávala s nádobím, květináči, vanou, pokrývkami a nadbytkem sušených zásob. Nájemníci k tomu přispívali ansámblem lidských a zvířecích postav, jež proměňovaly bungalov v burlesku. Poté, co postavili velkou ptačí klec na stoličku na verandu a nakrmili samičku papouška kakadu kousky pomeranče, Ryš nasadil jezevci obojek a vodítko a pokusil se ho přesvědčit, aby s ním šel na procházku. Jezevec Borsunio vskutku vykročil, ale opačným směrem: rychle táhl Ryše za sebou. Stejně jako ostatní zvířata v jejich rodinném kruhu i Borsunio přilnul k Toničce. Mluvila o něm jako o „dítěti v pěstounské péči“ a učila ho přijít na zavolání, brouzdat se s nimi v řece a šplhat na paniččinu postel, kde ho krmila z láhve. Jezevec se naučil zaškrábat na přední dveře, že chce ven na toaletu, ale také sedět po lidském způsobu zadkem ve vaně, zatímco mu oběma rukama stříkali na hrudníček napěněnou vodu. Tonička si poznamenala do deníku, jak se instinkty jezevčího mláděte slučovaly s lidskými zvyky a jeho vlastní neopakovatelnou osobností. Tak například toaletu používal Borsunio svědomitě. Na každé straně domu si vyhrabal jamku a z dlouhých procházek pádil domů, jen aby je mohl použít. Jednoho dne však Tonička nemohla jezevce najít, prošla všechna obvyklá místa, kde přes den pospával – hledala v zásuvce ve skříni na ložní prádlo, v posteli mezi prostěradlem a peřinou, v zavazadle Ryšovy chůvy – ale bezúspěšně. V Ryšově ložnici se zastavila, podívala se pod postel a přistihla jezevce, jak vystrkuje ven Ryšův dětský nočník. Jezevec se vzápětí vyšplhal na bílou smaltovanou mísu a použil ji k účelu, k němuž byla určena.

Ke konci letních prázdnin se cestou domů z písčné Helské kosy v Baltském moři zastavili Ryšovi kamarádi Marek a Zbyszek (synové lékaře, který

bydlel na opačné straně Pražského parku) a překotně vyprávěli o spoustě lodí kotvících v gdyňském přístavu, o uzených rybách a výletních plavbách a o všech změnách, k nimž došlo na pobřeží. Když se Tonička usadila v matně osvětleném obýváku a kolem ní se začal snášet příkrov noci, zaslechla, jak chlapci na schodech v krytém vchodu klábosí o letních dobrodružstvích. Uvědomila si, že pro Ryše, jenž zavítal k Baltskému moři před třemi lety, nejspíš moře existuje jen jako mlhavá vzpomínka, zahrnující bouřlivý příboj a pronikavou horkost poledního písku.

„Nevěřil bys, jak rozkopali celou pláž! Příští rok tam už civilisty nepustí,“ prohodil Marek.

„Ale proč?“ ptal se Ryš.

„Bude se stavět opevnění. Kvůli válce!“

Starší bratr na něho přísně pohlédl, Marek objal Ryše kolem ramen a na znamení nezájmu pravil: „Koho by zajímala pláž. Pověz nám raději něco o jezevci!“

A tak Ryš začal povídat, zpočátku se zadržával, pak do toho vložil nadšení a zrychlil. Mluvil o lesních pirátech a důmyslných výtržnostech jezevčího mláděte a vše završil historkou o tom, jak Borsunio převrhl kbelík studené vody na spící sousedku, které se vplížil do postele. Kluci se hroutili, popadali se smíchy za břicha.

„Slyšet, jak se smějí, působí docela dobře,“ pomyslela si Tonička, „ale tyhle neustálé nárazky na válku, jimž Ryš musí čelit, jsou pro něj zatím nejasné. Slova jako *torpédo* a *opevnění* si dosud spojuje s hračkami – s krásnými lodičkami, které si pouští po hladině zálivů obklopených písčnými valy, jež si buduje podél břehů Rzędzy. A s kouzelnou hrou na kovboje a indiány, při níž sestřeluje lukem a šípy borové šišky... ale té druhé možnosti – *skutečné válce* – ještě nerozumí, díky nebesům.“

Starší kluci byli přesvědčeni, stejně jako Tonička, že válka patří do světa dospělých, ne dětí. Tonička cítila, že by je Ryš nejraději podrobil křížovému výslechu. Buď však nechtěl vypadat jako hlupák, nebo ještě hůř – jako malé dítě – a tak o tom mlčel jako o jakési neviditelné ruce, která mu k nohám položila granát, a všichni se teď bojí, že by mohl vybuchnout.

„Jaké téma musejí řešit rty nevinných dětí,“ podivila se Tonička a pohlédla do tváří tří chlapců, do bronzova opálených sluncem a lesknoucích se ve světle vrhaném velkou petrolejovou lampou. „Zdrcena zármutkem“ a strachem

o jejich bezpečí znovu přemítala: „Co s nimi bude, když vypukne válka?“ Byla to otázka, kterou se snažila odsouvat, vyhýbat se jí, a přesto si ji kladla celé měsíce. „Naše zvířecí republika,“ přiznala si nakonec, „existuje v nejzaměstnanějším a nejrušnějších polském městě jako malý autonomní stát chráněný hlavním městem. Když žijete v bezpečí za jeho branami, jakoby na ostrově odříznutém od zbytku světa, zdá se nemožné, že by vlny zla zaplavující celou Evropu mohly pohltit i náš malý ostrov.“ Zatímco temnota prosakovala do všeho kolem a ohlazovala hrany, Toničku tísnila volně se vznášející úzkost a obavy. Chtělo se jí zacelit trhliny v tkanině života svého syna, jakmile se nějak vytvoří, ale nemohla nic, jen čekat, jak se věci vyvinou.

Poslední okamžiky idylického léta hodlala naplnit něčím příjemným. Hned ráno zorganizovala soutěž ve sběru hub a vypsala ceny pro toho, kdo najde nejvíc ryzců pravých, hřibů a pečárek dvouvýtrusých, neboť je minila naložit. Pokud by přišla válka, houbová marináda namazaná na chleba by i v zimě každému připomněla chalupu, koupání v řece, jezevčí vylomeniny a šťastnější dny. Vypravili se na cestu přes šest kilometrů dlouhou až k Západnímu Bugu. Tonička chvílemi nesla Ryše na zádech, Zoška klusala vedle nich a jezevec Borsunio se vezl v batohu. Cestou se zastavovali na loukách, aby si uspořádali piknik a zahráli si fotbal. Jezevec a Zoška stáli v brance, ale jakmile se jezevčí mládě dostalo ke koženému míči, divoce na něj útočilo zuby a drápy.

O letních víkendech Tonička většinou nechávala Ryše s chůvou na venkově a vracela se do Varšavy strávit pár dní o samotě s Janem. V pátek 24. srpna 1939, téhož dne, kdy Velká Británie opět přislíbila pomoc Polsku v případě německého napadení, se Tonička vypravila na obvyklou návštěvu Varšavy a ke svému zděšení našla město obklopené protiletadlovými stánovišti. Civilisté kopali zákopy a stavěli barikády a – co Toničku nejvíc znepokojilo – plakáty oznamovaly možnost okamžitého vyhlášení mobilizace. Den předtím ministři zahraničních věcí Joachim von Ribbentrop a Vjačeslav Molotov omráčili svět podepsáním smlouvy mezi Německem a Sovětským svazem o vzájemném neútočení.³

„Jediná věc, která dělí Berlín od Moskvy, je Polsko,“ pomyslela si.

Tonička a Jan tehdy nevěděli nic o tajných klauzulích smlouvy, v nichž se smluvní strany dohodly na invazi ve dvou etapách a následném rozdělení lákavých zemědělských oblastí Polska.

„Diplomaté jsou mazaní. Může to být jen trik,“ pomyslela si.

Jan si uvědomoval, že Polsko nemá letadla, zbraně a válečné vybavení, jímž by mohlo Německu vzdorovat. Rodiče se začali vážně zabývat otázkou, zda Ryše neposlat někam do bezpečí, do města, které by pro cizí armádu nebylo zajímavé, pokud takové vůbec existovalo.

Tonička měla pocit, že se „probouzí z dlouhého snu“, nebo že je to jen „noční můra“. Prožívala psychické zemětřesení.

Při rekreaci daleko od varšavského shonu, v zapouzdření „v klidném, vyrovnaném řádu venkovského života, v harmonii bílých písečných dun a smutečních vrb“, denně oživované výstředními zvířaty a chlapcovými dobrodružnými podniky, mohla světové dění téměř ignorovat, nebo k němu přinejmenším přistupovat s optimismem, možná i s tvrdohlavou naivitou.

VARŠAVA, 1. ZÁŘÍ 1939

Těsně před svítáním Toničku probral vzdálený zvuk. Znělo to, jako by někdo sypal šterk do kovového potrubí. Záhy pochopila, že slyší hučení letadlových motorů. *Kéž je to cvičení polských letadel*, pomodlila se v duchu a vyšla na terasu, aby prozkoumala podivně zastřenou oblohu, zahalenou závojem, který nikdy předtím neviděla. Nebyly to mraky, ale jakýsi zlatobílý lesk splývající dolů k zemi jako záclona, ale nebyl to ani dým, ani mlha. Táhl se od obzoru k obzoru. Jan, veterán 1. světové války a důstojník v záloze, strávil noc ve službě, ale Tonička netušila kde, prostě „někde mimo zoo“, v městském bludišti za říčním korytem Visly.

Rozeznávala „hukot letadel, desítek, možná i stovek“. Podobal se „vzdálenému burácení příboje, ne však za hezkého dne, ale za bouře, kdy se vlny hromově tříští o pobřeží“. Zaposlouchala se a zachytila výmluvné nesynchronizované vrčení německých bombardovacích letadel. Londýňané později během války přísahali, že slyšeli německá letadla hudrovat: *Where are you? Where are you? Where are you?* („Kde jsi? Kde jsi? Kde jsi?“)

Jan se vzrušeně vrátil domů v osm hodin ráno a přinesl útržkovité informace. „To nebudou cvičné manévry, o kterých se povídalo,“ vysvětloval, „ale bombardéry, letky luftwaffe provázející blížící se německou armádu. Musíme okamžitě odjet.“ Ryš a jeho chůva zůstali v bezpečí v Rejentówce, a tak se Jan a Tonička rozhodli zamířit do nedaleké obce Zalesie, kde měl Jan příbuzné, ale nejprve museli počkat na aktuální informace z rozhlasu.

Polským dětem zrovna začínal první školní den, po chodnicích měly proudit děti ve školních uniformách s brašnami. Z terasy bylo vidět polské vojáky spěchající po ulicích do všech stran. Někteří pobíhali po trávnících, jiní zamířili i do zoo a vztyčovali balonové bariéry, zaměřovali protiletadlové zbraně a připravovali dlouhé černé dělostřelecké granáty, na jedné straně zúžené jako zvířecí výkaly.

Zdalo se, že si zvířata v zoo nebezpečí zpočátku neuvědomovala. Menší ohně je neděsily, během let uvykla pohledu na domácí vaty. Zneklidněla však náhlým přívalem vojáků, protože každý den časně ráno vídávala na nejvš tucet ošetřovatelů v modrých uniformách, kteří jim obvykle nosili jídlo. Rysové vydávali jakýsi klokotavý zvuk na pomezí řevu a mňoukání, jinak tiší levharti se ozývali hlubokým čag-čag, šimpanzi ječeli, medvědi hýkali jako osli a jaguár chrčel, jako by potřeboval zvrátit něco, co mu uvízlo v hrdle.

V devět ráno se dozvěděli, jak Hitler ospravedlnil invazi. Zorganizoval útok na německé pohraniční město Gleiwitz (Gliwici), kde příslušníci SS v polských uniformách přepadli místní rozhlasovou stanici a vysílali falešné vyhlášení války Německu. Zahraniční novináři sice přinesli jako důkaz zprávy očitých svědků, kteří viděli mrtvá těla (vězňů) v polských uniformách, ale nikdo na tuto šarádu nenaletěl. Ani tak očividný podvod však nemohl zůstat bez odezvy. Ve čtyři ráno německá bitevní loď *Schleswig-Holstein* bombardovala muniční sklad poblíž Gdaňsku a ruská Rudá armáda se připravovala na vpád od východu.⁴

Tonička a Jan se spěšně sbalili a vyrazili pěšky přes most s úmyslem dojít až do Zalesie, ležícího na druhém břehu Visly asi dvacet kilometrů na jihovýchod. Když se blížili ke Zbawicielovu náměstí, hukot motorů zesílil. Letadla se objevila nad jejich hlavami, viditelná mezi střechami domů jako na obrazech promítaných kouzelnou lampou. Bomby zasvištěly dolů a zasáhly několik ulic před nimi. Vyvalil se černý dým provázený praskotem drce-ných střešních tašek, rozpadajícího se betonu a drolících se cihel.

Každá bomba přinášela jiný pach v závislosti na místě dopadu a na tom, co proměnila v aerosol a jak nos vyhodnocoval molekuly šířící se volně ovzduším. Bylo možné rozeznat až deset tisíc svébytných pachů, okurkami počínaje a pryskyřičným nátěrem houslí konče. Když utřžilo zásah pekařství, do povětří se vznesl mrak vonící po pekařském droždí, vejcích, melase a žitu. Smíšené aroma česneku, octa a spáleného masa prozrazovalo výbuch v řeznictví. Pach zuhelnatělého masa a borového dřeva signalizoval zápalnou pumu, která v domech rozpoutala horký, rychle se šířící požár a způsobila bleskovou smrt nájemníků.

„Musíme zpátky,“ zvolal Jan. Oba se rozběhli podél hradeb Starého města a pokračovali přes hvízdaající kovový most. Tonička si později vzpomněla,

že když se vrátili do zoo, „byla jsem tak deprimovaná, že jsem nebyla schopná nic dělat. Jen jsem poslouchala Janův hlas, jak nařizuje zaměstnancům: ‚Vezměte si koně a povoz, naložte ho jídlem a uhlím, seberte teplé oblečení a okamžitě odjeďte...‘“

Janův hlavolam, jak nalézt město, o něž by cizí armáda neměla zájem, představoval rovnici plnou neznámých. Nebyl na ně připraven, protože s Toničkou vůbec nepředpokládali, že by Němci mohli vpadnout do Polska. Měli sice obavy, ale shodli se v tom, že „z nich mluvil jen strach“, jen osobní pocity. Tonička uvažovala, proč se mohli tak mýlit – proč nepochopili, že se blíží válka. Jan se nyní soustředil na otázku, kde najde pro rodinu bezpečný úkryt, zatímco zůstane v zoo a bude se starat o zvířata tak dlouho, jak jen to bude možné. Musel čekat na rozkazy.

„Varšava bude brzy uzavřena,“ usoudil Jan, „a německá vojska se blíží z východu, takže si myslím, že bys udělala nejlépe, kdyby ses vrátila na chalupu do Rejentówki.“

Uvažovala o tom a pak se navzdory pochybnostem rozhodla: „Tak dobře, aspoň to tam známe a Ryś to tam má spojené s dobrými časy.“ Žádný jasný názor na to neměla, ale začala si balit věci. Spoléhala na Janovu intuici. Posléze se vyšplhala na povoz, jehož velký náklad signalizoval dlouhou nepřítomnost, a rychle vyjela, aby se na silnicích nevytvořila příliš velká zácpa.

Do obce Rejentówki to měla jen zhruba čtyřicet kilometrů, ale i tak strávila Tonička s kočím na cestě sedm hodin. Po prašné silnici se s nimi pohybovaly tisícovky lidí, většinou pěšky, protože povozy, nákladní automobily a většinu koní zkonfiskovala armáda. Ženy, děti a starší muži spěchali v horečnatých obavách, utíkali z města s tím, co dokázali unést. Někteří z nich tlačili dětské kočárky, vozíky a káry, někteří s sebou nesli kufry a malé děti. Většinou však měli na sobě několik vrstev oblečení, přes rameno nebo kolem krku přehozené batohy, brašny a boty.

Vysoké topoly a borovice lemovaly silnici a smrky si ve větvích žonglovaly s velkými hnědými koulemi jmelí. Na vrcholku telefonních stožárů hnízдили čápi bílí, dosud sbírající síly na obtížný let do Afriky. Po stranách silnice se rozprostírala pole venkovských usedlostí, obilky se trpytily, klasy ukazovaly přímo do nebe. Tonička si zapsala, že ve vzduchu bylo plno prachu. Z lidí se řinul pot a těžce se dýchalo.

Zdalo se, že v dálece bouří. Později to vypadalo jako hejno komárů na obzoru. Ukázalo se však, že to byla německá letadla. Během několika vteřin překonala celou oblohu, letěla nízko nad hlavami lidí a vyvolala mezi nimi a koňmi paniku. Zástupy, bičované kulkami, se rozprchly, každý utíkal v mračnech zvířeného prachu. Ti, co měli smůlu, zůstali ležet, zatímco těm relativně šťastným se dařilo pod soustředěnou kulometnou palbou proběhnout bez úhony. Povrch vozovky pokrývali mrtví čápi, drozdi cvrčalové a havrani, spolu s ulámanými větvemi stromů a ztracenými brašnami. Zásah kulkou byl záležitostí ryzí náhody. Tonička mohla děkovat osudu, že po sedmi hodinách zůstala naživu, ale scény smrti a umírání se jí za tu dobu nesmazatelně vryly do paměti.

Alespoň její syn byl v Rejentówce těchto zážitků ušetřen. Jen stěží by je z paměti vytěsnilo tak malé dítě, jehož mozek pilně sbíral vzorky okolního světa, učil se, co očekávat, a zařazoval získané poznatky do přihrádek přes biliony spojů. *Bud' připraven na tento svět po zbytek svého života*, říká si dětský mozek, *na svět, který ubližuje a je plný nejistoty*. „Co tě nezabije, to tě posílí,“ napsal Nietzsche v knize *Soumrak model*, jako by se vůle dala kalit jako samurajský meč, který se ohřívá a kuje, ohýbá a znovu ková, dokud se nestane nezničitelným. Co však udělá kovářské kladivo s malým chlapcem? Toniččiny obavy o syna se mísily s mravním hněvem na Němce, kteří „v této moderní válce, tak odlišné od válek, jež jsme poznali, připustili zabíjení žen, dětí a civilistů“.

Prach se usadil, opět vykroukla modrá obloha a Tonička si všimla nad polem dvou polských stíhacích letadel útočících na těžký německý bombardér. Zdálky se rozložení sil zdálo naprosto jasné. Rozzuření střízlíci útočili na jestřába a lidé zajasali pokaždé, když se po útoku polských letadel na trupu bombardéru zakouřilo. Že by agilní letectvo dokázalo přimět luftwaffe k ústupu? Ve světle zapadajícího slunce se zablesklo, z bombardéru náhle vytryskla ohnivá fontána a německé letadlo se po ostré křivce zřítilo k zemi. Nad vrcholky borovic se nyní snášela z oblohy jakási bílá medúza: německý pilot se houpal pod svým padákem a zvolna klesal oblohou, modrou jako chrpa polní.

Podobně jako mnoho jiných Poláků ani Tonička si neuvědomovala míru nebezpečí a spoléhala spíše na polské letectvo, jež se chlubilo, že má piloty proslulé zkušeností a odvahou (zejména piloty stíhací brigády bránící

Varšavu). Polské stíhací letouny PZL P.11 však byly zastaralé a pro mnohem početnější střemhlavé bombardovací letouny Junkers JU-87 Stuka s velkou manévrovací schopností nepředstavovaly hrozbu. Polské bombardéry Karaš se snažely z letové hladiny nad německé tanky tak malou rychlostí, že se stávaly snadnou kořistí protiletadlové palby. Tonička netušila, že Německo zkoušelo novou formu kombinovaného rychlého a hlubokého průniku motorizovaných a mechanizovaných jednotek, zvanou *Blitzkrieg* (blesková válka), s pomocí všeho, co mělo k dispozici – tanků, letadel, kavalerie, dělostřelectva, pěchoty – aby nepřítele překvapilo a zastrašilo.

Když se Tonička blížila na dohled k Rejentówce, spatřila městečko duchů. Letní hosté byli pryč, sezónní obchody – a dokonce i pošta – zavřené. Vyčerpaná, roztřesená a špinavá dorazila k chalupě obklopené vysokými stromy a tonoucí ve velkolepém tichu. Prostředí působilo známým a bezpečným dojmem, prosycené vůní hlíny, lučních bylin, divokých travin, trouchnivějšího dřeva a borové silice. Můžeme si představit, jak pevně objala Ryše a pozdravila se s jeho chůvou. Nepochybně se pustila do večere sestávající z pohanky, brambor a polévky, vybalovala věci, vykoupala se. Toužila po navyklé rutině běžného letního dne, ale nedokázala se uklidnit či se zbavit zlých předtuchy.

Během následujících dnů často postávali pod krytým vchodem a pozorovali vlny německých letadel mířících na Varšavu. Obloha se jejich formacemi, úhlednými jako zastřižený živý plot, jen černala. Pravidelnost jejich letu udivovala: každý den se letadla vyrojila v pět hodin ráno a poté opět po západu slunce. Tonička nedokázala odhadnout, co přesně Němci bombardovali.

I místní krajina působila bez výletníků a mazlíčků podivným dojmem, neboť do Rejentówki na podzim nikdy nejezdili. Vysoké lípy se oděly do bronzového hávu, duby se vybarvily kaštanovou hnědí zaschlé krve, zatímco javory si trochu zeleně podržely a na jejich křídlatých dvounažkách si pochutnávali dlasci tlustozobí. Podél písčitých cest zdvihaly své větvičky se sametovými listy a červenými plstnatými plody v kónických plodenstvích škumpy orobincové. Louky se naladily na podzim modrými květy čekanky, hnědými palicemi orobince širokolistého, bílými květy večernice vonné, fialovými úbory pcháče obecného, květy jestřábníku oranžového a zlatobýlu a vytvářely scénu, která se měnila s každým jemným závanem, jako když rukou přejíždíte přes plyšový koberec.

Jan přijel 5. září vlakem. Vypadal zasmušile a našel Toničku „velmi depri-movanou a zmatenou“.

„Proslýchá se, že křídlo německé armády přicházející z Východního Pruska brzy dorazí do Rejentówki,“ oznamoval. „Fronta ale ještě do Varšavy nedosahuje a lidé si na nálety pomalu zvykají. Naše armáda je rozhodnuta ubránit hlavní město za každou cenu, a tak se také můžeme vrátit domů.“

I kdyby Jan nemluvil tak naprosto přesvědčivě, Tonička by souhlasila. Částečně proto, že Jan byl dobrý stratég, jehož intuice obvykle nezklamala, a částečně věřila, že život bude mnohem snadnější, pokud zůstanou spolu a budou se navzájem uklidňovat a sdílet obavy a strach. Cesta po hlavní silnici nepřicházela v úvahu.

V noci nastoupili na pomalý vlak se zatemněnými okny a přijeli do Varšavy za ranního přitímní, v hodině svítání před okamžikem, kdy se slunce vyhoupne nad obzor – v mezidobí mezi večerními a ranními nálety. Podle Toničky je na nádraží čekali koně a odjeli domů okouzleni všedností – klidným bezvětřím, vlhkým vzduchem, porosty podzimních aster, barevným listím, skřípající nápravou, dusotem kopyt po kočičích hlavách. Jako mávnutím čarovného proutku se vnořili do předindustriální éry, hluboko do panenského ticha, kde se válka zdála být tlumená a nereálná, podobná jakési vzdálené měsíční záři.

Když však Tonička vystupovala u hlavní brány v Pražské čtvrti, s plnou silou si opět uvědomila realitu. Bomby rozervalý asfalt, střepiny odlámaly z dřevěných stavení kusy dřeva, trávníky byly rozryté kolejemi po tažených dělech, ze starých vrb a lip se bezvládně klátily přeražené větve. Pevně sevřela Ryše, neboť měla pocit, že bezútěšnost scenerie je nakažlivá. Zoologická zahrada se bohužel nacházela v blízkosti rušných mostů přes řeku, jež Němci volili za hlavní cíle úderu, a vzhledem k přítomnosti praporu polského vojska zůstávala výtečným cílem ještě po několik dní. Klopýtali s Janem přes trosky, až došli k vile a jejímu pozemku posetému krátery. Toniččin zrak padl na květinové záhony rozdupané kopyty koní a utkvěl na drobných květinových kalíšcích v podobě „pestrobarevných slz“, zašlapaných do země.

Hned po rozednění se začalo oteplovat a zároveň se rozhořela bitva. Stáli na verandě, když je překvapila ozvěna mohutných explozí nesoucí se říčním korytem a praskání železných nosníků. Náhle se jim země pod nohama roztrásla a zakymácela. Vběhli dovnitř, kde zjistili, že se třese všechno:

střešní trámy, podlahy i zdi. Z ubikací velkých koček sem dolehlo sténání lvů a skučení tygrů. Tonička si všimla, že kočičí mámy „šílící strachem popadly mláďata za kůži na zátylku, přecházely po klecích sem a tam a s úzkostí pátraly po bezpečném místě, kde by je mohly ukrýt“. Sloni divoce troubili, hyeny štkaly jakousi poděšenou variací na chechtot, prokládanou škytáním, psi hyenovití vyli a makakové rhesusové propadli vzrušení, jež se vymykalu přičetnosti – povětrím se nesly jejich hysterické výkřiky, jak bojovali mezi sebou navzájem. Navzdory této vřavě ošetřovatelé nosili zvířatům vodu a jídlo a kontrolovali v klecích zástrčky a zámky.

Během útoku shodila luftwaffe na pahorek ledních medvědů pultunovou pumu. Pahorek a příkop zmizely, zdi a bariéry se prolomily a vyděšená zvířata byla volná. Jakmile četa polských vojáků vyplašené medvědy, potřísněné krví a pobíhající po bývalém výběhu, našla, neprodleně je zastřelila. Vojáci se také obávali případného útěku lvů, tygrů a jiných nebezpečných zvířat, a tak se rozhodli nejagresivnější z nich zabít, včetně sloního samce Jáse, otce Tuzinky.

Tonička se dívala z předního krytého vchodu. Mohla odtud přehlédnout prostor vedle studny, v němž se polští vojáci shromažďovali s několika pracovníky zoo, z nichž jeden křičel a druzí zachmuřeně mlčeli.

„Kolik zvířat už zabili?“ ptala se sama sebe.

Události se odvíjely, aniž byl čas na protest či zármutek. Zbývající zvířata potřebovala pomoc. Tonička s Janem se přidali k ošetřovatelům a snažili se je krmit, ošetřovat a zklidňovat, jak jen to bylo možné.

„Lidi si aspoň mohou sbalit svých pár základních věcí, odjet a improvizovat,“ uvažovala Tonička. „Pokud budou Němci okupovat Polsko, co se stane s choulostivými živými tvory v zoo?... Zvířata v zoologické zahradě jsou v mnohem horší situaci než my,“ hořekovala. „Jsou na nás zcela závislá. Přemístit zoo někam jinam je nepředstavitelné; je to příliš komplexní organismus.“ Věděla, že i kdyby válka skončila stejně rychle, jako začala, následky budou citelné a náprava drahá. Kde seženou potraviny a peníze k udržení zoo v provozu? Tonička a Jan se snažili nemyslet na nejhorší. Doplnili a přikoupili zásoby sena, ječmene, sušeného ovoce, mouky, suchého chleba, uhlí a dřeva.

Dne 7. září zaklepal u předních dveří polský důstojník a vydal formální rozkaz, aby se všichni bojeschopní muži – k nimž patřil i dvaadvacetiletý

Jan – přidali k bojům na severozápadní frontě a aby všichni civilisté okamžitě opustili prostory zoo. Tonička se rychle sbalila a odcestovala s Ryšem přes řeku, tentokrát ke své švagrové v západní části města, do bytu č. 3 ve třetím patře v Kapucýnské ulici.

V malém bytě v Kapucyňské ulici poznala Tonička nový noční zvuk. Podoval se úderům na kovadlinu, ale byla to palba německého dělostřelectva. Jinde chodily ženy jejího věku do nočních klubů a tančily na hudbu Glenna Millera, na temperamentní skladby jako *String of Pearls* či *Little Brown Jug*. Jiné tančily v bezvýznamných silničních lokálech u právě vynalezených jukeboxů. Manželské páry si najímaly pomocnice na hlídání dětí a chodily do kina. Hrály se nové snímky roku 1939, a tak mohly zhlédnout Gretu Garbo ve filmu *Ninočka*, *Pravidla hry* Jeana Renoira či Judy Garlandovou v *Čaroději ze země Oz*. Jinde jezdily rodiny na venkov kochat se podzimním listím a konzumovat během oslav úspěšné sklizně jablečný koláč či smažené kuřičné placičky. Pro mnoho Poláků se život proměnil v reziduum, jež zbyde, když se z originálu vypaří šťáva. Za okupace ztratili koření každodenního života všichni. Zachyceni v realitě, v níž záleželo jen na nejzákladnějších věcech, se jim životy smršklely na lidskou sílu, čas, peníze a myšlenky.

Podobně jako zvířecí matky i Tonička chtěla pro své mládě najít bezpečné útočiště. „Na rozdíl od zvířecích matek,“ zapsala si do deníku, „nemohu uchopit Ryše do tlamy a odnést ho do bezpečného hnízdečka.“ Nemohla ani zůstat v bytě švagrové ve třetím patře. „Co když se budova zřítí a nedáme moci uprchnout?“ Možná by bylo nejlepší, přemýšlela, přestěhovat se do suterénu, kde byl malý obchůdek se stínítky na lustry. Musela ovšem přesvědčit majitele, aby je tam nechal.

Popadla Ryše, sešla po tmavých schodech o čtyři podlaží níže a zaklepa-la na dveře, jež se otevřely a objevily se v nich dvě staré ženy, paní Caderská a paní Stokowská.

„Pojďte dál, pojdte dál.“ Rozhlédly se, zda za Toničkou v chodbě někdo není, a rychle za ní zavřely.

Jakmile vstoupila, naskytl se jejím očím pohled na zvláštní svět, zpoloviny korálový útes, zpoloviny planetárium, krámek vrchovatě zaplněný předměty a plný směsice pachů látek, lepidla, barvy, potu a vařené ovesné